

КОНТРАСИГНАТУРА НА АКТОВЕТЕ НА ДЪРЖАВНИЯ ГЛАВА

ас. Кръстю Георгиев Георгиев
Бургаски свободен университет

COUNTERSIGNATURE OF THE ACTS OF THE HEAD OF THE STATE

Krastyu Georgiev Georgiev
Burgas Free University

Abstract: *A countersignature is a constitutional requirement requesting the Prime Minister or a Minister to sign an official act already signed by a head of state, who by signing it assume a political and legal responsibility for this act.*

The institution of countersigning was adopted, inter alia, by the Constitution of Republic of Bulgaria. The theme of the research is focusing on the point if the President's personal rights and responsibility and consequently his system position and responsibility, are strengthened, frequently in the manner that is irrelevant to the adopted system of government.

Key words: *Countersignature, prerogatives, president, constitution*

Терминът „контрасигнатура“ има своя произход в латинския език (*contrasignatura*) и означава приподписване на актовете на държавния глава от премиер-министъра или от компетентния министър. Едновременно с подобно значение се използват и други, но аналогични термини като напр. „контрасигнация“ („*contra*“ – против и „*assigno*“ – подпечатвам). Корените на института на контрасигнатурата може да бъдат открити в процеса на формиране на конституционна монархия в началото на 18 век във Великобритания, но самият институт се утвърждава в европейското (континенталното) право в началото на 19 в. Приподписването на актовете на държавния глава намира място и в актуалното конституционно право на държавите с парламентарно и полупрезидентско управление, включително и в българската Конституция от 1991 г. (чл.102, ал.2 от Конституцията на РБ).

При своето възникване, контрасигнатурата на актовете на монарха официално придобива регламентация като част от конституционните споразумения между парламента и короната и довежда до конституционно ограничаване на властта на монарха. Ограничаването на властта на монарха на практика намира израз в създаването на два института: т.н. цивилна листа на монарха, която се одобрява от парламента и въвеждането на приподписването на всички властнически решения и актове на монарха от премиер-министъра или от компетентния министър. Би могло следователно да приемем, че институтът на контрасигнатурата възниква от стълкновението на два основни елемента на държавно управление: от една страна – властта на монарха, но съпътствана от неотговорност, а от друга – принципа на върховенство на парламента и парламентарната отговорност на правителството. Личността на монарха не може да бъде свързвана с каквато и да е отговорност, но като глава на изпълнителната власт монархът не може да бъде освободен от отговорност за нейната дейност и

изпълнителната власт да остане извън контрола на парламента.¹ Именно подобно разбиране за същността на контрасигнатурата позволява да разберем нейното съдържание – пренасянето на отговорността от монарха върху главата на правителството или неговите членове. В подкрепа на подобно разбиране са и няколко конституционни разпоредби на монархически конституции.²

Институтът на контрасигнатурата при абсолютната монархия не е имал това юридическо значение, което му е присъщо при парламентарното управление. Приподписването по-скоро е удостоверявало автентичността на подписа на монарха; гарантирало е достоверността на текста на съответния акт. Подобно становище има за основа надзаконовия характер на властта на абсолютния монарх, което прави невъзможно упражняване на контрол за законосъобразност на неговите актове чрез тяхното приподписване. Ето защо и отговорността на приподписалия акта на монарха министър е пред самия монарх и то не за законосъобразността на акта, а по-скоро за необходимостта, подобен акт да бъде издаден.

Контрасигнатурата при абсолютната монархия също така не може да бъде разглеждана като юридически необходим елемент на валидността на акта на монарха, изхождайки отново от природата на монархическата власт. Министърът е длъжен да приподпише всеки акт на монарха, освен ако актът не довежда до извършване на престъпление, напр. държавна измяна или корупция, от страна на министъра. Ето защо отказ на министър да приподпише акта на монарха по други съображения, напр. политическо неодобрение, е недопустим. Ако все пак министърът не е съгласен, то той следва да подаде оставка.

Друго становище разглежда контрасигнатурата само като елемент от процедурата на влизането на акта на монарха в сила, придавайки ѝ по този начин само удостоверителен характер относно спазването на формалните изисквания за влизането в сила на акта. По този начин отпада разбирането за контрасигнатурата като гаранция за спазването на изискването за законосъобразност на актовете на монарха. Ето защо, ако по височайшата воля на монарха в акта се предвиждат мерки по изпълнение на акта, без да са приподписани от министъра, то той не носи отговорност за тях.

В конституционното право контрасигнатурата на актовете на монарха отправна точка за анализ на същността и съдържанието на института на контрасигнатурата се явява безспорно отношенията монарх-министри. Безспорно една от функциите на приподписването е легализирането волята на монарха. Но проф. Ст. Баламезов е на мнение, че министрите не са длъжни да приподписват всяко разпореждане на монарха, защото това приподписване не представлява легализация на подписа на монарха, а задължение за монарха да бъде солидарен, според важността на въпроса, с един от надлежните министри (чл.18 от Търновската Конституция).³ Освен това и монархът, и министърът могат само да имат мнение по въпроса, дали акта нарушава Конституцията или не, но те не притежават конкретни правомощия да установяват, дали акта нарушава Конституцията. Нещо повече – монархът не разполага и с въз-

¹ Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). М., 2001, стр. 88

² Чл.88 от Конституцията на Белгия от 7 февруари 1831 г.: Личността на Краля е неприкосновена; неговите министри са тези, които носят отговорност;

Чл.13, ал.3 от Конституцията на Кралство Дания от 5 юни 1953 г.: Кралят не носи отговорност за своите действия, неговата личност е неприкосновена. Отговорност за държавното управление носят министрите; тяхната отговорност се определя от закона.

³ Баламезов, Ст., Министрите – тяхната роля и тяхната власт в парламентарната монархия, С., 1914, стр.94

можността да принуди министъра да приподпише подобен акт, ако министърът счита, че актът е противоконституционен. По този начин се поставя и началото на парламентаризма, доколкото министрите могат да откажат приподписване на актове на монарха, които те считат за нецелесъобразни.

Довод за отсъствието на задължение за приподписване на актовете на монарха може да бъде открит и в предложението за издаване на съответния акт. Предложението да издаване на акта, както и неговото приподписване на практика имат една и съща функция – (Всеки акт на монарха се издава „by and with the advice of his Privy Council“) – да осигурят стабилност в държавното управление и следователно, не бихме могли да открием следа от каквато и да е задължителност от приподписване на актовете на монарха.⁴

Но все пак за приподписалия министър възниква отговорност за изпълнението на изискването за приподписване на акта на монарха и той не може да пледира освобождаване от отговорност с възражението, че е трябвало да изпълнява разпореждане на монарха против своята воля или дори че е бил принуден от монарха да приподпише незаконосъобразен акт. Неотговорността на монарха на монарха при приподписването на подобен незаконосъобразен акт и възникването на отговорността за министъра, който е положил подпис, се потвърждава от създаването на особена процедура за реализиране на тази отговорност. Министърът бива съден не от нормален граждански или криминален съд, а по пътя на т.н. процедура по „импийчмънт“.

Анализа на същността и функциите на отговорността на министрите при приподписването на актовете на монарха доказва, че същесвуват два основни вида отговорност – политическа и наказателно-правна, като основното различие между тях може да се открие в различната им форма – политическата отговорност се изразява в уволнението на министъра, а наказателно-правната – в предаването му на съд. В абсолютната монархия министрите носят пред монарха както политическа, така и наказателно-правна отговорност. Министърът носи отговорност за изпълнението и последиците от действието на приподписания акт, но тази отговорност не е пред парламента, а пред самия монарх. Този модел на отговорност има за източник произхода на властническите правомощия на правителството и неговите министри. Монархът е този, който назначава правителството, то работи на основата на доверието на държавния глава и следователно правителството не може да се разглежда като изразител на политическата воля на парламента. Подобни отношения по повод на отговорността на министрите при контрасигнатурата дават основание на някои автори да твърдят, че приподписването има по-скоро „служебен“ характер, изхождайки от служебната зависимост в отношенията монарх-министър. Историята показва, че разпола-

⁴ Чл. 44 Preußischer. Verfassungs-Urkunde:

Die Minister des Königs sind verantwortlich. Alle Regierungsakte des Königs bedürfen zu ihrer Gültigkeit der Gegenzeichnung eines Ministers, welcher dadurch die Verantwortlichkeit übernimmt.

Ваймарската Конституция е още по-подробна:

Der Reichskanzler und die Reichsminister bedurften zu ihrer Amtsführung des Vertrauens des Reichstages. Jeder von ihnen mußte zurücktreten, wenn ihm der Reichstag durch ausdrücklichen Beschluß sein Vertrauen entzog (чл. 54).

Der Reichskanzler bestimmte die Richtlinien der Politik und trug dafür gegenüber dem Reichstage die Verantwortung. Innerhalb dieser Richtlinien leitete jeder Reichsminister den ihm anvertrauten Geschäftszweig selbständig und unter eigener Verantwortung gegenüber dem Reichstag (чл. 56).

Der Reichstag war berechtigt, den Reichskanzler und die Reichsminister vor dem Staatsgerichtshof anzuklagen, daß sie schuldhafterweise die Reichsverfassung oder ein Reichsgesetz verletzt haben (чл. 59).

гайки с възможността да уволни неудобния министър по свое усмотрение и по всяко време, монархът много рядко е прибегвал към предаването на съд на министъра. Ето защо не може да бъде открита и правна регламентация за реализирането на нака-зателно-правната отговорност, която министрите носят пред абсолютния монарх.

Свършено друго значение придобива контрасигнатурата при конституционната монархия. Властта на монарха е ограничена поради необходимостта от сътрудничество с парламента в областта на законодателната власт, но също така изисква и съдействие от правителството в областта на изпълнителната власт. Ето защо волеизявлението на монарха без приподписване е недействително. С приподписването министрите поемат отговорност както за законосъобразността, така и за целесъобразността на акта на монарха. Ето защо министърът може да откаже да приподпише акт на монарха, считайки, че актът нарушава тези изисквания. Този отказ може да бъде оправдан с изпълнение на неговите служебни задължения и отговорността, които имат за основа отношенията на правителството и на отделния министър с парламента. При приподписването министъра действа напълно независимо, той не се подчинява на никакви заповеди. Ето защо министърът може да откаже да приподпише акт, за чието действие той ще носи отговорност. Подобна независимост на действия води обаче и до възникване на самостоятелна отговорност на министрите, както политическа, така и наказателно-правна. Полагането на подписа на министъра придава на актовете необходимото правно действие и юридическа сила и по този начин достигаме до същността на отговорността на министрите при приподписването – те отговарят не за неправомерно действие на монарха, а за свое собствено неправомерно деяние – приподписване на неправомерен акт.⁵

Тази теория обяснява защо отговорността на министъра е лична и то с наказателно-правен характер – приподписването представлява служебно действие, извършено от висш държавен орган. Но тази теория не обяснява защо е необходима отговорност на министрите пред парламента. За да отговорим на този въпрос трябва да подчертаем, че самостоятелната власт на министрите има определени граници и това е законосъобразността и целесъобразността на действията и актовете им. Тази отговорност може да бъде носена само спрямо върховната власт, която притежава единствено парламента. В конституционната монархия не случайно се говори за „краля в парламента“. Ето защо министрите са отговорни както пред парламента, така и пред монарха.

Друга теория разграничава отговорността на министрите при приподписването на актовете монарха като политическа и като наказателно-правна, изхождайки не толкова от нейното съдържание и обем, а по-скоро от различната форма на тези два вида отговорност. По общо правило политическата отговорност се определя като отговорност за целесъобразност, а наказателно-правната – за законосъобразност на действията на министрите. Но има примери, които доказват, че дори и наказателно-правната отговорност е отговорност за целесъобразност, а не само за законосъобразност. В родината на парламентарното управление – Англия, мерките на наказателно-правната отговорност на министрите е била средство на парламента за отстраняване на неудобния нему министър. Да, наистина министрите били привлечени към отговорност за държавна измяна (high treason) чрез процедурата по импийчмънт, но самото понятие за измяна по английското право е било толкова неопределено и неясно, че

⁵ Frisch, 1. с., стр. 191 и сл.; Perrin. De la responsabilite penale. стр. 247 и сл. Bolzani. Die Verantwortlichkeit der preussischen Minister, стр. 18.

винаги е било възможно парламента да поиска министър да бъде привлечен към отговорност за подобно престъпление по политически съображения. В 1678 г. в процеса против Danby категорично е бил установен принцип, който неопровержимо доказва политическия характер на наказателно-правната отговорност на министрите: те следва да отговарят за честността, справедливостта и полезността на своите действия.⁶

И във Франция отговорността на министрите се е ограничавала до извършване на престъпление – подкуп или държавна измяна.⁷ Това обаче не е попречило на палатите на националното събрание да предадат на съд министрите на Карл X, приподписали незаконните актове на краля.⁸ Конституционният Закон на Франция от 11 юли 1875 г. предоставя право на палатата на перовете да привлече към отговорност министри, които са извършили длъжностно престъпление. И този термин е бил твърде общ и неясен, а на практика се е тълкувал по различен начин. Примерите от епохата на третата република доказват този извод, доколкото министрите са били привлечани към отговорност за всяко тяхно деяние, което е нарушавало сериозно държавните интереси.⁹

Но би следвало също така да се отбележи, че монархът не носи отговорност както пред парламента, така и пред самия народ. Следователно пренасянето на отговорност по пътя на контрасигнатурата е по-скоро конституционна фикция, при която монархът като държавен глава, който е невъзможно да бъде държан отговорен, се замества от длъжностно лице, осъществяващо властнически функции в изпълнителната власт. Следователно, за да можем да определим същността на отговорността на министрите, трябва да изходим от характера на отговорността на лицето, което приподписва съответния акт. Историческото развитие на института на контрасигнатурата позволява да се открие именно еволюцията на института на контрасигнатурата, изхождайки от първоначалния „служебен“ характер на отговорността на министрите за приподписване на актовете на монарха, която отговорност се превръща в ясно изразена политическа отговорност в държавното управление.

В правната наука съществува спор относно възможността да се достигне до носене на реална отговорност от министрите при приподписването на актове с противоправно съдържание. Като доказателство в тази насока се привеждат доводи, че самите Конституции не предвиждат никакъв специална форма на отговорност за този, който е приподписал акт, нарушаващ закона или Конституцията. Чл.108 от Конституцията на Испания дори не предвижда и персонална политическа отговорност на министър при подобен случай. Особено показателна в тази насока е и разпоредбата на чл.67 от Конституцията на Австрия. Съгласно конституционния текст, всички властнически правомощия на федералния президент се осъществяват или по инициатива на федералното правителство, или по предложение на федерален министър. За да бъдат

⁶ Frisch, I. c., стр. 225 и сл.

⁷ Конст. 1814 г., чл. 56; определението за понятието „държавна измяна“ следва да бъде дадено в отделен закон, който така и не се приема.

⁸ Доклад на комисията на камарата на перовете: „C'est a la Chambre des deutes qui accuse et a la Cours des Pairs qui juge, a suppleer a l'absence d'une definition legale, appliquee au crime de trahison. Les actes d'un tel proces ne sont pas seulement judiciaires: ils participent necessairement du caractere legislatif; et, en effet, la puissance qui, en cette matiere, regie la procedure, qualifie les faits, determine la peine, en meme temps qu'elle statue sur toutes ces choses en principe, fait aussitot et presque simultanement l'application du principe, cree la loi et en use a l'instant meme pour prononcer le jugement" (цит. , Perrin. De la responsabilite penale. стр. 263 и сл.).

⁹ Perrin F., De la responsabilite penale du chef de l'Etat et des ministres en France depuis la chute de l'Ancien regime jusqu'a nos jours, стр. 306 и сл.

правно валидни, актовете на държавния глава се нуждаят от приподписване от същите тези лица.¹⁰ Отговорността на тези лица може да бъде политическа, като се стигне до гласуване на вот на недоверие на цялото федерално правителство или на отделен негов член (чл.74 от Конституцията на Австрия) или юридическа в случай на виновен нарушаване на закон, извършено от федералния министър. По този начин бихме достигнали до извода, че отговорността на членовете на правителството възниква на основата на собствени източници и следователно не става въпрос за трансфер на отговорност от държавния глава върху някой друг, а по-скоро се касае за разпределяне на функции в сферата на изпълнителната власт и държавното управление.

Един обстоен анализ на съдържанието и функциите на института на контрасигнатурата изисква да бъде разгледано и неговото съвременно състояние. При подобен подход бихме могли да открием няколко важни характеристики. Този институт, на първо място, съществува в модели на държавно управление, където държавният глава притежава правомощия в изпълнителната власт и където е налице функционален дуализъм в тази власт. Наистина първоначално членовете на правителството са носили отговорност за акта, който са приподписвали, пред монарха, но парламентаризма довежда до избирането на членовете на правителството от партийно-конституирани парламенти, като по този начин отговорността на министрите се носи пред съответния представителен орган. Това довежда и до промяна във функциите на института на контрасигнатурата, като я превръща по-скоро в средство, механизъм за постигане на политическа съгласуваност между акта на държавния глава и парламентарното мнозинство. Подобно разбиране за ролята на института на контрасигнатурата би ни позволило да разберем един много важен процес от гледна точка на развитието на института на отговорността на държавния глава. Парламентарният модел на държавно управление довежда до съществено ограничаване на властта на държавния глава като една от последиците се свежда и до и редуциране и на отговорността на държавния глава. Той вече не притежава реални властнически правомощия – не е глава на изпълнителната власт; той не назначава правителството и съдебните органи; не притежава право на помилване и др. Неговите функции се ограничават само до чисто представителни такива и като последица вече неговите актове не се нуждаят от приподписване. Пример в тази насока е конституционната история на Швеция, като нейната Конституция от 1974 г. не съдържа разпоредба относно контрасигнатура на актовете на монарха, който не притежава реална власт.¹¹

¹⁰ Чл. 67от Конституцията на Австрия:

(1) Alle Akte des Bundespräsidenten erfolgen, soweit nicht verfassungsmäßig anderes bestimmt ist, auf Vorschlag der Bundesregierung oder des von ihr ermächtigten Bundesministers. Inwieweit die Bundesregierung oder der zuständige Bundesminister hiebei selbst an Vorschläge anderer Stellen gebunden ist, bestimmt das Gesetz.

(2) Alle Akte des Bundespräsidenten bedürfen, soweit nicht verfassungsgesetzlich anderes bestimmt ist, zu ihrer Gültigkeit der Gegenzeichnung des Bundeskanzlers oder der zuständigen Bundesminister

¹¹ Институтът на контрасигнатурата възниква в конституционната история на Швеция в началото на XIX век, но съществено е изменен с установяването на партийната система на правителствата в края на XIX и началото на XX в. (контрасигнатурата се превръща в акт на съгласуване на акта на монарха с парламентарното мнозинство в Риксдага). Конституцията на Швеция от 1974 г., която запазва само чисто представителни функции на монарха въобще премахва контрасигнатурата на актовете на монарха.

На второ място, контрасигнатурата се явява доказателство за ограничената власт на държавния глава поради факта, че акт на държавния глава, който следва да бъде приподписан, и не носи подписа на съответния министър, е недействителен.¹²

На трето място, на приподписване не подлежат тези актове на държавния глава, с които той реализира т.н. „арбитражни“ функции при конфликт между властите. Тези актове имат по-скоро „техническо-организационен“ характер (за разлика от актовете, с които държавният глава реализира своите дискреционни правомощия (напр. налагане на вето върху приетия от парламента закон) при конституирането на правителство, което обаче е поставено изцяло в зависимост от политическото доверие на парламента. Примери за упражняване на дискреционни правомощия на президента напр. са акта за разпускане на Бундестага, както и акта за назначаване и уволняване на федералния канцлер на ФРГ, разпускането на Националното събрание, назначаването и оставката на премиер-министъра във Франция.¹³ Защо тези актове на държавния глава са изключени от актовете, които подлежат на приподписване? Отговор на този въпрос бихме могли да открием ако отново разгледаме темата за отговорността на държавния глава. Ако държавният глава разполага с власт да приеме политическо решение самостоятелно, то тогава отговорността за последиците от това решение следва да се понесат изцяло от него. В потвърждение на подобен извод е и Решение № 13 на КС на РБ от 1996 г.¹⁴ Само указите на българския президент, насочени към сферата на изпълнителната власт, по правило подлежат на приподписване. Единствено в този случай правителството споделя отговорността за издаване на указа, вкл. и политическата отговорност пред Народното събрание. Подобно разбиране ни дава също така възможност да отговорим и на още един важен въпрос – възможно ли е министър-председателят или съответният министър да откажат да приподпишат акт на президента? За проф. Друмева отговорът е положителен, доколкото приподписването, според автора, се явява и средство за контрол върху държавния глава.¹⁵ Друго становище относно актовете на президента, които не се нуждаят от приподписване, за да влязат в сила, (те дори се определят като „прерогативи“) обаче изключва политическата отговорност на президента. Според тази теза, неподлежащите на приподписване актове на държавния глава, са свързани с политическата му позиция в държавното управление и политическата система. Те допринасят и за изясняване на отношенията президент-правителство. Сравнявайки актовете, които подлежат на приподписване и актовете, които не подлежат на приподписване, които са значително по-малобройни, достигахме като че ли до разбирането за по-пасивната роля на президента в сферата на изпълнителната власт. Необходимостта от приподписване на актовете на президента на практика осигурява спазването на принципите на парламентарното управление, като превръща президента в субект на парламента-

¹² Чл. 89 от Конституцията на Италия, чл. 58 от Основния закон на ФРГ, актът «не притежава сила и не се изпълнява» (чл. 35 от Конституцията на Гърция), липсата на контрасигнатура довежда до юридическа нищожност на акта (чл. 143 от Конституцията на Португалия). Държавният глава дори има задължение да отмени акта при отказ от контрасигнатура. Съгласно § 35 и § 45 на Конституцията на Финландия от 1919 г., ако актът на държавния глава е противоконституционен, министърът е длъжен да откаже да го приподпише, а ако актът е незаконосъобразен, е длъжен да уведоми Държавния съвет, който има право да предложи на президента (след становище на министъра на правосъдието) да отмени или да измени своя акт.

¹³ чл. 58 от Основния закон на ФРГ; чл. 19 от Конституцията на Френската Република.

¹⁴ Обн.ДВ,бр.66 от 1996 г.

¹⁵ Вж. по-подробно Друмева Е., Конституционно право, С., 2013 г.

рен контрол и до поемане от негова страна на политическа отговорност, макар и косвено, пред парламента. Разгледан като съществен елемент на парламентарното управление, институтът на контрасигнатурата като че ли лишава държавния глава от реална власт, която може да го превърне в опонент на парламента. Нещо повече – институтът на контрасигнатурата силно ограничава възможностите на президента да се противопостави и на самото правителство, което е парламентарно легитимирано. Довод в подкрепа на подобно становище се открива при разглеждането на последиците при отказ за приподписване на акт на президента от страна на член на правителството. При подобен случай актът на президента не влиза в сила.¹⁶

Друго становище обаче придава на контрасигнатурата съвсем противоположни функции. Приподписването осигурява на президента политическа свобода в отношенията с парламента, доколкото друг – правителството поема отговорност. Разполагайки с правомощия, които може да упражнява самостоятелно и които ги притежава на основата на самата Конституция, най-вече в сферата на отбраната и националната сигурност, на външната политика и правото му на вето дават възможност на президента да играе важна роля в политическите процеси на държавното управление.¹⁷ Допълнителен фактор, който оказва влияние върху конституционния модел на упражняване на държавната власт, е отсъствието на отговорност на президента (пример в това отношение е чл.103 от К на РБългария). Все пак обаче, функциите на президента като „неутрална власт”, имат по-скоро предназначение да осигурят необходимия стабилитет и интегритет в парламентарното управление, а не осигуряват самостоятелна власт на държавния глава. Ето защо институтът на контрасигнатурата представлява средство за осигуряване на необходимото взаимодействие между президента и правителството, а последователното прилагане на принципа на разделение на властите не допуска доминация на нито една от тях и не ги превръща в политически конкуренти.¹⁸

Библиография

1. Баламезов, Ст., Министрите – тяхната роля и тяхната власт в парламентарната монархия, С., 1914.
2. Близнашки, Г. Принципи на парламентарното управление, С., 2007.
3. *Близнашки, Г.* Функции на президентската институция. Правна мисъл, 1992, № 3.
4. Друмева Е., Конституционно право, С., 2013 г.
5. Сидерова Е., Президентът като неутрална власт, Албатрос, 2012.
6. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). М, 2001
7. Hamann A, Lenz H., Das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949. Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis, seit 1956, 3. Aufl. 1970, Hermann Luchterhand Verlag, Neuwied
8. Katz A., Staatsrecht: Grundkurs im öffentlichen Recht, 18 Auflage, 2010.
9. Perrin F., De la responsabilité pénale du chef de l'État et des ministres en France depuis la chute de l'Ancien régime jusqu'à nos jours, P., 1900.
10. Bolzani G, Die Verantwortlichkeit der preußischen Minister und ihre praktische Geltendmachung, B, 1909

¹⁶ Katz A., Staatsrecht: Grundkurs im öffentlichen Recht, 18 Auflage, 2010, S.388

¹⁷ Сидерова Е., Президентът като неутрална власт, Албатрос, 2012 г., стр.30

¹⁸ До тези изводи достига Сидерова Е. в цитираната монография, въпреки че тя разглежда от други аспекти властта на президента